

УДК 81-115(045)

Н. Є. Леміш

ЗІСТАВНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДОВИХ КАУЗАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ В РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ

Стаття, що пропонується, присвячена аналізу складових каузального комплексу в різноструктурних мовах (українській, російській, англійській, нідерландській, іспанській). Описано компоненти каузального комплексу в сучасному мовознавстві, виокремлено синоніми до його складових із словників за мовами дослідження, зіставлено кількісний та якісний склад мікроструктур із семою причини.

Ключові слова: каузальний комплекс, концепт, семантика каузальності.

Проблема виділення складових каузального комплексу (далі – КК) не є новою для сучасної науки, оскільки причинно-наслідковий зв'язок з давніх часів привертав увагу широкого кола лінгвістів, філософів, фізиків, психологів, соціологів, політиків. Каузальність – всезагальна, універсальна, вона охоплює всі без винятку явища. В світі не існує безпричинних явищ, і кожне явище, в свою чергу, породжує наслідок. Категорія причинності в мовознавстві сьогодні описується як у межах каузального комплексу (О. Комаров, М. Ляпон, інші), так і з позицій когнітивної семантики (Ю. Степанов, В. Яценко, інші). Це пояснюється фундаментальністю та високою значимістю каузальних відношень для картування мовцями навколишньої дійсності. Складові каузальності розглядаються не тільки як мовні (філософські, логічні) категорії, але й як окремі концепти, що перехрещуються при реалізації за певних умов. Розмаїття репрезентації каузальних відношень сприяє виділенню закономірностей функціонування мовної системи та її зв'язку з процесами мислення. Доцільність досліджень специфіки концептуалізації й категоризації мисленням дійсності, а також вивчення результатів цих процесів у мові й визначають **актуальність** нашої статті.

Об'єктом представленої розвідки є каузальний комплекс у різноструктурних мовах, а **предметом** – саме його складові (причина, умова, ціль, поступка, наслідок).

Метою дослідження виступає аналіз складових каузального комплексу в українській, російській, англійській, нідерландській, іспанській мовах, що зумовило виділення та розв'язання таких **завдань**: 1) описати компоненти КК в сучасному мовознавстві; 2) виокремити синоніми до складових із словників за мовами дослідження; 3) зіставити кількісний та якісний склад мікроструктур КК.

Кількість складових мікроструктур КК у працях різних мовознавців варіюється, проте більшість виділяють *причину, умову, ціль / мету, наслідок і поступку*. Щодо домінуючої категорії (концепту) – єдиного погляду теж не існує: одні вважають за таку – *причину* (Комаров 1973), інші – *умову* (Ляпон 1986), ще інші – *ціль* (Михайлова 2010).

За О. П. Комаровим, категорії мети, умови, поступки підпорядковуються категорії каузальності та включаються до її складу, утворюючи єдиний каузальний комплекс [1]. Отже, причинність безпосередньо пов'язується з цільовими, умовними, допустовими, наслідковими відношеннями, виступаючи категорією вищого порядку, будуючи їх основу.

Ю. В. Баклагова у системі мови виділяє каузальність і каузативність, зауважуючи, що каузальність виражає причинну залежність у більшому ступені на синтаксичному рівні, а каузативність є лексико-граматичною категорією, яка відображає суб'єктно-об'єктні відношення [2, с. 28]. При цьому дослідниця нагадує про тлумачення каузальності у широкому смислі в РГ, коли у її значення включається цільове

мотивування. Умовні («віртуальні», припущені у думках події) та цільові (заздалегідь мислимий результат) речення відносяться Ю.В. Баклаговою до «каузального блоку». Причинні, умовні, допустові, цільові речення згадуються лише як каузальні генеративні конструкції, тобто без об'єднання в КК. Окремо зазначено, що причинно-наслідкові відношення проєктують хід розвитку людського мислення від більш простого до більш складного розуміння дійсності, з чим погоджується й Г. Глушук, підкреслюючи, що КК «відображає більш високу, більш абстраговану ступінь мовного мислення» [3, с. 211]. Щодо каузального блоку, то його єдність полягає в ідеї породження (генеративності) – одна ситуація породжує / детермінує іншу.

На думку М. В. Ляпон, каузальність – прагматично однозначне вираження принципу достатньої підстави, тобто обумовленість, «позбавлена альтернативи» [4, с. 168]. Каузальний принцип об'єднується з такими видами залежності як цільова, наслідкова, темпоральна (послідовність).

Отже, різні лінгвісти трактують КК по-різному. Ми *каузальність* вважаємо синонімом *каузального комплексу*, який є сукупністю таких відношень як причина – наслідок, підстава – висновок, умова – наслідок, допуст – наслідок, засіб – мета. У наших попередніх розробках за базову категорію ми визнавали саме причинність.

Перші два підходи (причина / умова як доміанти КК) – достатньо розповсюджені і мають чимало прихильників, останній базується на визначенні категорії «цілепокладання» з Філософського енциклопедичного словника. Зазначається, що саме витлумачення *ціль* як основної категорії КК є найбільш достовірним у межах актуального для сьогодення когнітивного підходу [5, с. 133]. Ми не можемо не погодитися із З. Ф. Михайловою, що усі складові КК безумовно органічно та діалектично пов'язані між собою, але чи є ієрархія у межах КК настільки жорсткою, щоб стверджувати про домінантність мікроструктури *ціль* для всіх випадків мовної реалізації, для нас залишається сумнівним.

Останнім часом у мовознавстві все активніше вживається термін *концепт*. Така тенденція особливо характерна для лінгвокультурології та когнітивістики, де лінгвістичні категорії відповідають або формують певні культурні концепти. За Т. В. Яценко, «культурний концепт розуміється як мовна реалізація ментальної одиниці, детермінованої світовою та національною культурою» [6, с. 72], при цьому підкреслюється проблема фіксації індивідуальних концептів у лінгвістичному концептуалізмі. Дослідниця також виділяє основні ознаки *ціль* як концепту російської культури, наголошуючи на високому рівні абстракції, глобальному характері, наполегливому пошуку істинної мети [6, с. 74]. *Ціль* ототожнюється з *мотивами*. Також акцентовано, що уявлення про концептосферу національної мовної свідомості у цілому можна розширити через звернення до індивідуальної концептосфери. До того ж, зазначено, що для концептосфери російської мови *ціль* може бути ключовим концептом, який перехрещується із концептами *причини*, *призначенням*, *щастям* і *гордістю* [6, с. 74].

Так, Т. А. Яценко вважає, що до культурних концептів можуть бути зараховані тільки *причина* і *мета* (синонім до *ціль*) з додаванням *наслідку* як невід'ємної поняттєвої складової. *Умова* і *поступка*, при всій їх важливості для мовної свідомості, не відносяться до культурних концептів. Концептуалізація *причини* і *мети* обґрунтовується, крім даних еволюціоністського підходу до їх вивчення, такими положеннями: а) наявністю національної специфіки в осмисленні цих концептів та особливостей їх мовної презентації; б) існуванням системного зв'язку між ціннісною та образною складовими концептів, а також аксіологічним характером *причини* і *мети*, що реалізується через мовну модальність і конотативний фон слів із семантикою *причини* та *мети*.

Н. Д. Арутюнова та Т. А. Яценко виокремлюють *ціль* як самостійний концепт, хоча остання й наголошує на «подвійності» семантики як *цілі*, так і *причини*. Ю. С. Степанов розглядає *ціль* і *причину* в межах одного культурного концепту [7].

Причинно-цільові відношення пов'язані зі сприйняттям людиною світу, отже їх розмежування у сучасній лінгвістиці є однією із складних проблем. Аналізуючи концепт *причини*, необхідно враховувати й характеристики близькоспоріднених концептів. Цінним є зауваження, що *причини* мають свою проекцію в минуле, а *цілі* – в майбутнє (Н. Д. Арутюнова, А.А. Бабаджанян) [8]. Охарактеризування *цілі* як безпосереднього мотиву, який спрямовує й регулює людську діяльність, співвідносить цей концепт з активним боком індивідуальної свідомості, з об'єктивними законами, реальними можливостями докідля. Специфічною рисою *цілі* виступає парадоксальність, оскільки кінцевий результат (котрий передбачається і є бажаним «ідеальним образом» реалізації *цілі*) може збігатися з очікуваним, не збігатися при вимушеній зміні її наповнення і навіть не співвідноситися з передбаченим образом, якщо дію було перервано. Факти *цілі* не є реальними, вони – бажані. Отже, *ціль* передуює діям, які призводять до її реалізації – кінцевому результату. У різноструктурних мовах існують різні синтаксичні структури та відмінне трактування ситуацій, проте семантичною спільністю є не реальність позначуваних фактів *цілі*, а їхня бажаність.

О. М. Ламухіна зазначає, що, незважаючи на спрямованість лінгвістичних і культурологічних досліджень на детермінацію концепта «причина» наприкінці ХХ ст., проблема реалізації складових КК в мові, і в мовленні ХХІ ст. зокрема, не є ще достатньо вивченою [9, с. 8].

М. О. Пахомова наголошує на доцільності комплексного підходу до аналізу лінгвальних репрезентантів концептів як однієї з характерних рис когнітивістики сьогодення, що в межах антропологічної парадигми зумовлює розгляд інтралінгвістичного континуума у зв'язку з ментальними процесами носіїв мови і врахуванням екстралінгвістичних корелятивів його складових [10, с. 3]. Авторка тлумачить концепт *причини* як бінему «причина – наслідок», де структурні компоненти знаходяться у відношенні взаємообумовленості (а взаємообумовленість, у свою чергу, включає умову й поступку).

На нашу думку, структура КК і співвіднесеність його складових з культурними концептами має безпосередню залежність, таким чином, доцільним видається огляд словникових статей й аналіз даних із тлумачних словників і словників синонімів / антонімів різноструктурних мов, що повинно звзвити проблему впорядкування складових КК.

Словник іношомовних слів (1989) подає лише 2 лексеми, які мають відношення до КК: каузальність і мотив. «*Каузальность* [< лат. *causa* причина] – причинность, причинная обусловленность» [11, с. 227]. («*Каузальный* [лат. *causalis* < *causa* причина] – причинный»). «*Мотив* [фр. *motif*] – 1) побудительная причина, повод к какому-либо действию; довод в пользу чего-л.; ...». Проте саме ці одиниці можна вважати основоположними для нашого дослідження, оскільки походження *каузальності* з латинської мови говорить про запозиченість цього терміну в усі мови нашого вивчення, а наявність в його значенні семи *причинної обумовленості* імплікує більш ніж одну складову. Тлумачення *мотиву* як спонукальної *причини*, щонайменше, натякає на зв'язок цільової настанови з причиною.

Психологічний тлумачний словник (2004) теж містить цікаву інформацію, виділяючи *мету* (*ціль*), *мету*: *утворення* (+ різні види мети сексуальної). На особливу увагу заслуговує твердження, що «мета завжди свідомо» [12, с. 246], а її «утворення – процес породження нових цілей у діяльності людини, один із проявів мислення. Буває і мимовільним, і довільним; характеризується тимчасовою динамікою» [12, с. 247].

Окремо виділено, що «утворення або виникнення мети – центральний момент у ході виконання дії і головний механізм формування нових ідей» [12, с. 247], а також зазначено, що «дослідження процесу утворення мети – один з важливих напрямків психологічного аналізу індивідуальної та спільної діяльності» [12, с. 248]. Акцент зроблено на необхідності вивчення залежності утворення мети від мотивації діяльності, оскільки «образ результату, що передбачається, здобуває спонукальну силу, стає метою, починає спрямовувати дію і визначати вибір можливих способів здійснення, лише пов'язуючись з певним мотивом або системою мотивів» [12, с. 247]. Отже, мета (ціль) пов'язана з мотивом, а через мотив з причиною (спонукальною).

Longman Dictionary of English Language and Culture (2006) подає кілька тлумачень *причини* та *цілі* (наводяться лише основні, виокремлені нами за частотністю перекладу з російської / української):

Cause (причина) – 1 something which produces an **effect**; a person, thing, or event that makes something happen; 2 something that provides a satisfactory **reason** for an action; justification; grounds; 3 a principle, **aim**, or movement that is strongly defended or supported; 4 (law) the **reason** for action in a court of law; a matter over which a person takes legal action; 5 make common cause (with) fml to take action together for a particular **purpose** [13, с. 211].

Reason (причина) – 1 the **cause** of an event or situation; a fact, event, or statement that provides an explanation or excuse for something; 2 the ability to think, understand, and form opinions or judgments that are based on facts; 3 good sense; 4 a healthy mind that is not mad [13, с. 1148]. [Usage 2 Compare *cause* and *reason*. A *cause* is something which produces a result: *The cause of the accident was the fact that he was driving too fast.* A *reason* is something which explains or excuses an action: *The reason he was driving so fast was that he was late for an important meeting.*] [13, с. 1149]

Purpose (ціль) – 1 an intention or plan; a person's **reason** for an action; 2 a use; **effect**; **result**; 3 steady determined following of an **aim** [13, с. 1122].

Aim (ціль) – 1 the act of directing a weapon, shot etc; 2 the desired **result** of one's efforts; intention or **purpose**; objective [13, с. 24].

Goal (ціль) – 3 one's **aim** or **purpose**; a position or object one wishes to reach or obtain [13, с. 593].

З ілюстрацій, представлених вище, робимо два головних висновки: 1) *причина* і *ціль* тлумачаться одне через інше, обидва поняття пов'язані з *результатом* / *наслідком*; 2) *причина* має, як мінімум, два різновиди в англійській мові: причина, як те, з чого неминуче впливає результат, і причина, що пояснює або виправдовує дію.

Електронний словник синонімів російської мови для мікроструктури *причина* виділяє такі лексеми як: «первопричина, повод, основание, вина, виновник, источник, корень, **мотив**, предлог», а для отримання детальнішої інформації подає посилання на "предлог, придирка, происхождение, без всякой причины, по той причине, что". Зауважимо, що подібна послідовність спостерігається й в українській мові.

Синонімічний ряд до складової КК *ціль* включає такі одиниці: «мета, мишень; види, **намерение**, конец, мечта, идеал, стремление» [14].

Thesaurus англійського словника Вебстера [15] подає синонімічні ряди до різних значень ядерного компонента, проте ми вибрали лише ті, що безпосередньо пов'язуються зі значенням каузальності:

cause – agent, antecedent, determinant, inducement, **motive**, origin, originator, principle, reason, source (ANT. – consequence, development, effect, end, result) [15, T-5];

reason – account, aim, argument, basis, cause, design, end, foundation, ground, **motive**, object, purpose, sake, view [15, T-48];

aim – aspiration, design, end, endeavour, goal, **intention**, purpose. ANT. – aimlessness,

carelessness, lack of purpose [15, T-2];

goal – aim, ambition, aspiration, desire, destination, end, hope, *intention*, object, objective [15, T-23];

purpose – aim, design, determination, end, goal, inclination, intent, *intention*, object, objective, resolve, view. ANT. – accident, chance, fate, hazard [15, T-47].

З огляду запропонованих синонімічних рядів виділяємо наявність семи *мотив* у лексемах зі значенням *причини* і семи *намір – цілі*. Розгалуженість таких послідовностей дає підставу зробити висновок про неоднорідність структур концептів *причини* та *цілі*, проте одночасно їх компоненти демонструють наявність загальних складових (тобто підтверджується їх перетинання). Виділення антонімів у *Thesaurus* англійського словника Вебстера, на нашу думку, сприятиме обмеженню й більш чіткій ідентифікації наповнення концептуального поняття (потребує подальшого вивчення).

Diccionario de sinonimos y antonimos іспанської мови (2005) подає такий перелік синонімів до *causa*: principio (начало; первооснова; исток), origen (происхождение; род; источник; первопричина; первоисточник; корень; возникновение), germen (зародыш; начало; происхождение), fuente (зародыш; начало; происхождение), fundamento (основа; основание; база; обоснованность; основные положения; основные принципы), *motivo* (мотив; основание; повод; побуждение; причина; резон; аргументация; обоснование), móvil (движущая сила; побудительная причина; побуждение (причина); побудительный мотив; побудительная сила; мотив; основание; причина), razón (довод; аргумент; основание; соображение; резон; причина; повод; справедливость; мотив (довод); смысл), justificación (оправдывающее обстоятельство; подтверждение) [16];

objetivo – meta (цель; установка; директива; задача; предел; план), finalidad (цель; побудительная причина; стимул; целевая установка), propósito (намерение; умысел; цель; план; стремление), *intención* (намерение), fin (конец; окончание; предел; развязка; цель; намерение; задача; целевая установка; исход; финал), deseo (желание; охота; волеизъявление; хотение), ideal (идеал), destino (назначение; судьба; стечение обстоятельств; рок; участь) [16].

Нідерландська мова не є виключенням і теж демонструє синонімічну розгалуженість:

reden (причина; основание; повод; соображение; мотив; отношение; соотношение; пропорция) – aanleiding (предлог; повод; причина), argument (аргумент; довод; доказательство), beweegreden (побудительная причина; повод; мотив), drijfveer (побудительная причина; мотив), excuus (извинение), grond (фундамент; основание; причина), *motief* (мотив; соображение; побуждение), motivatie (мотивировка), pardon (прощение; извинение; пощада), verontschuldiging (оправдание; извинение) [17];

oorzaak (причина; повод) – aanleiding (предлог; повод; причина), agens (агент), achtergrond (происхождение), aanstichting (затея; причинение (вред и т.п.); подстрекательство), bron (источник (тж. перен.)), beweegreden (побудительная причина; повод; мотив), cause (–), causa (–), drijfveer (побудительная причина; мотив), factor (фактор (прогресса)), gevolg (следование (чему-л.); послушание; повинование; результат; успех; последствие; свита), grond (фундамент; основание; причина), kiem (зародиш; росток; завязь), *motief* (мотив; соображение; побуждение), ontstaan (генезис; происхождение; возникновение; зарождение), reden (причина; основание; повод; соображение; мотив; отношение; соотношение; пропорция), ratio (причина; мотив), raison (–), schuld (долг; вина; грех), waarom (почему; отчего; зачем; за что; А что? – не є іменником, проте вдало демонструє синкретизм *причини* та *цілі*), wortel (корень) [17];

bedoeling (цель; намерение; умысел) – beduidenis (объяснение; разъяснение), betekenis (значение; смысл), doel (цель; ворота; гол), *intentie* (намерение; стремление), oogmerk (цель; намерение; умысел), strekking (тенденция; намерение; цель), voornemen

(намерение; умысел; затея) [17].

Отже, з огляду матеріалу словників різноструктурних мов ми дійшли висновку, що виділення концептів, які б відповідали складовим КК (принаймні, *причини* та *цілі*), можливе у всіх досліджуваних нами мовах, проте чистий перелік й аналіз компонентів синонімічних рядів не дає об'єктивної інформації щодо ієрархії компонентів КК і наповнення культурних концептів.

Розгляд окремої ситуації в логіко-філософському аспекті додає певної ясності до лінгвального вираження, наприклад:

(укр.) *Мій син добре вчиться, оскільки побачити світ – це мета його життя.*

Ця ілюстрація має такий підтекст: *Мій син переслідує мету побачити світ. Його ціль – подорожувати. Щоб подивитися світ, необхідно мати гроші (квитки, бронювання готелів, харчування, екскурсії), документи (паспорт, візу, тощо), час (канікули / дозвіл в університеті, відпустку з роботи). Щоб заробити гроші – треба мати гарну роботу / гідну професію, яка добре оплачується. Для професії необхідна освіта. Отже, він намагається вчитися добре, щоб отримати професію, заробити грошей, оформити документи й побачити світ. Чому він вчиться добре? – Бо хоче отримати гарну освіту, яка допоможе йому реалізувати мету.*

Авжеж, мета – індивідуальна, як і мотиви (суб'єктивні), причина ж – об'єктивна, як правило, більш загальна.

(англ.) *But one of the reasons there is such a focus on them (SUVs and other big cars) is because they have to meet the lowest of environmental standards* [18, с. 21].

Зі змісту наведеної ілюстрації зрозуміло, що на позашляховиках й інших великих авто сконцентровано увагу, оскільки вони повинні відповідати найвищим екологічним стандартам. Отже, така каузальна конструкція демонструє наявність причини й наслідку, які на лінгвальному рівні репрезентовано як семантичним (лексема *reasons*), так і синтаксичним (сполучник *because*) засобами. Проте про інші компоненти КК зробити висновку неможна – необхідним є контекстуальний аналіз.

Отже, представлений у статті матеріал доводить, що відновлення імплікованої інформації за допомогою контекстуального аналізу та трансформацій дає можливість виявити тісний взаємозв'язок причинних відношень з іншими складовими КК. Огляд статей словників різної направленості, зокрема тлумачних і синонімічних, сприяє об'єктивності отриманих результатів. У межах КК існують зони перетину концептів. Експліцитність вираження складових КК у різноструктурних мовах має кількісні та якісні відмінності.

Перспективою подальшого вивчення вважаємо аналіз невідповідності засобів кодування складових КК у мовах дослідження.

Список використаної літератури

1. Комаров А. П. Система средств выражения причинно-следственных отношений в современном немецком языке: автореф. дис. ... д-ра филол. наук / Комаров А. П. – Алма-Ата, 1973 – 70 с.
2. Баклагова Ю. В. К вопросу о каузальности и каузативности в системе языка / Ю. В. Баклагова // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2008. – Вып. 10 (38). – С. 26 – 30.
3. Глушук Г. Каузальність та каузативність – якісні різновиди каузації / Ганна Глушук // Лінгвістика. – Вип. ІХ. – 2009. – С. 209 – 212.
4. Ляпон М. В. Смысловая структура сложного предложения (К типологии внутритекстовых отношений) / М. В. Ляпон. – М.: Наука, 1986. – 200 с.
5. Михайлова З. Ф. Инвариантный (интегрирующий) признак функционально-семантических категорий каузального комплекса (на материале немецкого языка) / З. Ф. Михайлова // В мире научных открытий. – 2010. – Вып. 4 –12. – С. 132 – 134.

6. Ященко Т. А. О некоторых особенностях реализации культурного концепта "Цель" в романе Ф. М. Достоевского "Преступление и наказание" / Т. А. Ященко // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2004. – № 49. – Т. 1. – С. 72 – 74.
7. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – 2-е изд. – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.
8. Концепт "Цель" [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://armscoop.com/?p=4593>. – Название с экрана.
9. Ламухина О. М. Каузальные отношения в типологии диалогов: на материале Английского языка: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Оксана Михайловна Ламухина. – Армавир, 2006. – 182 с.
10. Пахомова М. А. Структурно-семантический анализ причинно-следственных отношений в тексте (на материале английского языка): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Пахомова Марина Александровна. – Самара, 2009 – 24 с.
11. Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1989. – 624 с.
12. Психологічний тлумачний словник. – Х.: Прапор, 2004. – 640 с.
13. Dictionary of English Language and Culture (Gets to the Heart of the Language). Longman. Pearson Education Limited . 2006. – 1620 p.
14. Причина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sinonim.su/base>. – Название с экрана.
15. New Webster's Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Danbury, CT: Lexicon Publications, Inc., 1993. – 1149 p. (Т-67).
16. Causa [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.wordreference.com/sinonimos/causa>. – Назва з екрану.
17. Sinoniemen [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.mijnwoordenboek.nl/synoniemen/reden>. – Назва з екрану.
18. Business Spotlight. – К.: Экономика. – 2007. – № 5. – С. 21.
Стаття надійшла до редакції 19 квітня 2012 р.

N. Lemish

COMPARATIVE ANALYSIS OF CAUSAL COMPLEX COMPONENTS IN THE LANGUAGES OF DIFFERENT STRUCTURES

The article deals with analysis of causal complex components in the languages of different structures (Ukrainian, Russian, English, Dutch, and Spanish). There have been described the constituents of the causal complex in nowadays' Linguistics, singled out the synonyms to its components (from dictionaries of the languages under research), and compared the quantitative and qualitative composition of microstructures with the causal seme.